

UDC 94(32)“285/51”:251

**PTOLEMIES AND SED-FESTIVAL: THE CHARACTER
OF THE APPLICATION OF THE SACRAL
REJUVENATION RITUAL IN THE HELLENISTIC EGYPT**

A. Zelinskyi

DSc (History), Senior Fellow

Acting Leading Researcher

Department of History of Asia and Africa

State institution “Institute of World History of the
National Academy of Sciences of Ukraine”,

5, Leontovich Str., Kyiv, 01054, Ukraine

z-al@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0214-4625

The roots of the Egyptian feast sed-festival date back at least to the Early Dynastic Period. This celebration was a multicomponent ritual designed to restore the sacred qualities of the pharaoh that were necessary to maintain the world order (Maat). The first celebration of sed-festival usually took place on the thirtieth anniversary of the ruler’s reign, and then was repeated every three or four years. At the same time, there were cases of earlier sed-festivals. Probably, they were caused by the need to strengthen the manifestations of the sacred nature of the pharaoh in order to overcome the political, economic, social or environmental cataclysms. Sed-festival has been practiced throughout the history of ancient Egypt, from the pharaohs of the first dynasty to the pharaohs of the Macedonian dynasty of Ptolemies. Despite their foreign origin, the Ptolemies (like the Libyan pharaohs of the Third Intermediate Period) made extensive use of the ideological potential, which was associated with this feast. First of all, it is worth mentioning that the royal Egyptian titles of the Alexandrian rulers, beginning with Ptolemy III and ending with Ptolemy XII (with the exception of Ptolemy XI), contained the epithet: “Lord of sed-festivals”. In addition, with a greater or lesser degree

© 2022 A. Zelinskyi; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

of probability we can talk about the implementation or the imitation of sed-festival by Ptolemies: II, III, IV, VIII, IX, XII and possibly VI. At the same time, behind each of these reliable or hypothetical cases there are interesting additional circumstances. In particular, there are few variants of dating the famous sed-festival of Ptolemy II. In the case of the sed-festivals of Ptolemies: III, IV and XII (if really they took place), there is an early celebration of the respective action. At last, with this measure Ptolemy VIII, IX, XII and possibly VI reinforced the fiction of the continuity of their reign.

Keywords: sed-festival, pharaoh, sacredness, Ptolemies, ideology

А. Л. Зелінський

ПТОЛЕМЕЇ ТА ХЕБ-СЕД: ХАРАКТЕР ЗАСТОСУВАННЯ РИТУАЛУ САКРАЛЬНОГО ОНОВЛЕННЯ В ЕЛЛІНІСТИЧНОМУ ЄГИПТІ¹

Давньоєгипетська урочистість хеб-сед, що своїм корінням сягає як мінімум епохи Раннього царства, мала на меті оновлення (містичне омолодження) царів-ритуалістів, які протягом більш ніж трьох тисячоліть правили Країною Нілу. Ця урочистість являла собою комплексний багатоскладовий ритуал, покликаний відновити сакральні властивості фараона, необхідні для підтримання світового порядку (Маат), а отже, забезпечення добробуту жителів Єгипту. Перша відправа ритуалу хеб-сед зазвичай припадала на тридцяту річницю царювання того чи іншого володаря Обох земель, а потім ця урочистість повторювалася через кожні три (або чотири) роки аж до смерті фараона². Водночас траплялися

¹ В основі цього дослідження лежать матеріали доповіді “Хеб-сед (свято хвоста) та династія Птоlemeїв”, зробленої в межах міжнародної наукової конференції “Свята в історії людства: від давнини до раннього нового часу” (Київ, 22 жовтня 2021 р.) [Зелінський 2021, 13–15], і тези доповіді “Можливі обставини скликання жрецького синоду 161 року до Р. Х. у Мемфісі”, подані для участі в роботі Третього міжнародного наукового круглого столу “Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура”, відкладеного через початок повномасштабної війни РФ проти України. Я щиро дякую професорові Штефану Пфайфферу (Галле) і панові Едді Лансірсу (Лювен) за люб’язно надіслані матеріали. Звичайно, обидва добродії не несуть жодної відповідальності за висновки, зроблені мною на цих сторінках.

² Історія вивчення різних аспектів, пов’язаних з хеб-седом, триває приблизно півтора століття; протягом цього часу зазначеній тематиці було присвячено велику кількість різномасштабних як за змістом, так і

випадки дострокового проведення ритуалу хеб-сед. Імовірно, такі випадки були викликані потребою посилення виявів сакральної природи фараона з огляду на необхідність подолання політичних, економічних, соціальних чи екологічних катаклізмів і форс-мажорів [Мат'є 1956, 7–8; Uphill 1961, 248–251; Uphill 1963, 123–127; Gohary 1992; LeBlanc 2011, 31–34; Landes 2011, 155, 165–166; Nilsson 2012, 66, 97; Guerrero 2017, 55–56; пор.: Uphill 1965, 365–383; Pousada 2021, 68].

Проведення ритуалу хеб-сед неухильно практикувалося протягом усієї історії стародавнього Єгипту, починаючи від фараонів I династії і закінчуючи фараонами з македонської за походженням династії Птолемеїв (див., наприклад: [Hornung & Staehelin 2006; van Oppen de Ruiter 2007, 435–440])³. Водночас якщо ситуація, пов'язана з відправою цієї урочистості за доптолемеївських часів, відображена в сучасній історіографії досить непогано (пор. прим. 2), то наукова розробка Птолемеївського періоду видається в цьому плані значно гіршою⁴. У зазначеному контексті можна згадати два невеликі принагідні екскурси, зроблені Я. Бергманом і Б. ван Оппен де Руйтером у межах дисертаційних досліджень,

за обсягом досліджень (див., наприклад: [Neville 1892; Мат'є 1956, 7–28; Uphill 1961, 248–251; Uphill 1963, 123–127; Uphill 1965, 65–83; Martin 1975, 782–790; Murnane 1981, 369–376; Gohary 1992; Sambin, Carlotti 1995, 383–457; Galan 2000, 255–264; Кролл 2005; Hornung & Staehelin 2006; van Oppen de Ruiter 2007, 435–440; Degreef 2009, 27–34; LeBlanc 2011; Stadler 2012, 84–86; Guerrero 2017, 43–62; Миронова 2019, 177–213; Pousada 2021, 66–77]).

³ За римської доби, за нашими джерелами, зазначений ритуал не був проведений жодним з імператорів. Протягом цього періоду єгипетської історії у кращому разі зустрічаються спорадичні опосередковані зображення хеб-седної атрибутики [O'Neill 2011, 147–148, 180–181, 264, 268–269], а також зафіксовано поодинокий випадок використання складника “володар хеб-седів” в одному з варіантів імені Золотої Гора єгипетської царської титулатури Доміціана [Панов 2019, 256; пор.: von Beckerath 1999, 248–267; van Oppen de Ruiter 2007, 435]. Щоправда, у цьому контексті слід мати на увазі, що жоден з римських імператорів, за винятком Октавіана Августа, не досяг 30-річної межі володарювання (див., наприклад: [von Beckerath 1999, 288]).

⁴ Деякі дослідники взагалі піддають сумніву можливість проведення хеб-седу александрійськими володарями [Martin 1975, 784; Torres 2022].

присвячених синкретичним релігійним уявленням в елліністичному Єгипті [Bergman 1968, 79–86; van Oppen de Ruyter 2007, 435–440]. Ці екскурси містять низку цікавих зауважень стосовно згадки хеб-седу в царській титулатурі представників Александрійської династії (див. нижче), а також не позбавлені рації міркування про деякі хеб-седні конотації, пов'язані з окремими монархами (як-от Птолемей IV, VIII і IX). У 1995 р. побачила світ розгорнута публікація Ш. Самбен і Ж.-Ф. Карлотті, присвячена атрибуту одного із зображень на брамі храму бога Монту з фіванського передмістя Маду (Медамуд) як хеб-седного павільйону-каплиці Птолемея II [Sambin & Carlotti 1995, 383–457; пор.: Nilsson 2012, 206 № 36]. Ця атрибуту лягла в основу низки припущень щодо датування та обставин відправи першого (?) хеб-седу Птолемея II, запропонованих М. Нільссон [Nilsson 2012, 96–98, 106n, not. 13–16] та автором цих рядків [Зелінський 2020, 115–116, 387n, прим. 894–902]. Також нещодавно мною було зроблено обережне припущення щодо існування безпосереднього зв'язку між постаттю Птолемея III та образом фенікса/бену як володаря хеб-седу [Зелінський 2020, 180, 482, прим. 1592–1593]. Окрім того, не можна не згадати контроверсійні міркування М. Стадлера щодо характеру виконання ритуалу хеб-сед для батька Клеопатри VII – Птолемея XII [Stadler 2012, 72–74, 84–86, 90]. Усі інші згадки про хеб-сед, зроблені сучасними дослідниками у птолемеївському контексті, зазвичай обмежуються констатацією використання формули “володар хеб-седів” у єгипетській царській титулатурі александрійських фараонів (див. нижче). Водночас, на мій погляд, сьогодні в нашому розпорядженні існує достатній обсяг матеріалів, який дає змогу здійснити окреме предметне дослідження, присвячене характеру й обставинам застосування ритуалу хеб-сед представниками останньої повноцінної фараонівської династії стародавнього Єгипту.

Сьогоднішній стан джерельної бази дає змогу стверджувати, що Птолемеї, незважаючи на іноземне походження, дуже активно використовували ідеологічний потенціал, пов'язаний зі згаданим вище ритуалом⁵. Передусім варто згадати, що п'ятискладова

⁵ Водночас александрійські володарі були не першими іноземцями на єгипетському престолі, які зверталися до авторитету ритуалу хеб-сед. У цьому зв'язку слід згадати приклади, що траплялися

египетська титулатура александрійських володарів (переважно йдеться про такий її елемент, як ім'я Золотої Гора), починаючи як мінімум із Птолемея III і закінчуючи Птолемеєм XII (за винятком Птолемеїв VII та XI)⁶, звичайно не випадково містила епітет “володар хеб-седів” [Bergman 1968, 81; von Beckerath 1999, 234–247; van Oppen de Ruiter 2007, 435; Bennett 2001–2013; пор.: Gladic 2015, 32–33]⁷. У цьому контексті треба підкреслити, що на зачаткування цієї традиції саме за Птолемея III Евергета (246–222 рр. тут і далі – до Р. Х.)⁸ вказує відсутність епітета “володар хеб-седів” у добре відомій титулатурі батька останнього – Птолемея II (пор.: [von Beckerath 1999, 234–235; Huss 2001, 252; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_ii*; Pfeiffer 2017, 52]). Ця обставина фактично унеможлиблює бодай теоретичну наявність відповідного епітета в досі невідомому нам імені Золотої Гора засновника Александрійської династії Птолемея I Сотера (пор.: [von Beckerath 1999, 234–235; Huss 2001, 215; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_I*; Pfeiffer 2017, 31]). До того ж найближчою до Птолемеїв у часі особою, чия титулатура містила епітет “володар хеб-седів”, був перський

за часів правління лівійських і нубійських фараонів Третього перехідного періоду [Navelle 1892; Uphill 1965, 65–83; LeBlanc 2011, 255–262; Ayad 2021, 48–52].

⁶ Сумнівне, а точніше, фіктивне тритижневе царювання малолітнього Птолемея VII (молодшого сина Птолемея VI) у кращому разі мало формальний характер [Hölbl 2001, 194, 217, *not.* 63; Bennett 2001–2013, *nios_ii*; Pfeiffer 2017, 136, 234, *Ann.* 2; Lanciers 2022, 174–188]. Птолемей же XI з огляду на своє кількадедне царювання просто не встиг прийняти єгипетську царську титулатуру (пор.: [von Beckerath 1999, 244, *Ann.* 1; Hölbl 2001, 213–214; Huss 2001, 669–670; Stadler 2012, 71; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_xi*; Pfeiffer 2017, 177]).

⁷ Водночас у випадку Птолемея XII, на відміну від його попередників, значення епітету у дещо видозмінений, виразно мемфісоцентричний формі “Кому буде надано багато чудових хеб-седів як Птаху-Татенену, батькові богів” містився не в імені Золотої Гора (пор. вище), а в Горовому імені, яке становило першу частину п'ятискладової єгипетської царської титулатури [von Beckerath 1999, 244–245; Huss 2001, 677–678; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_xii*, *not.* 24; Pfeiffer 2017, 185]. Про структуру єгипетської царської титулатури див., наприклад: [von Beckerath 1999, 1–33].

⁸ Роки царювання Птолемеїв наводяться згідно з такими роботами: [Huss 2001; Bennett 2001–2013; Pfeiffer 2017].

цар Дарій I [Blöbaum 2006, 228, 393], який володів Єгиптом у 519/518–486 pp. [Huss 2001, 35–36]⁹. Водночас не можна стверджувати, що погано відома нам єгипетська титулатура наступників Птолемея XII – Птолемеїв XIII, XIV та XV [von Beckerath 1999, 246–247; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_xiii*, *Ptolemy_xiv*, *Ptolemy_xv*] (відповідно 51–47, 47–44 і 44–30 pp.) – насправді не містила хеб-седних конотацій. Радше в їхніх випадках йдеться не про свідчення відсутності, а про відсутність свідчення, зумовлену недостатнім джерельним забезпеченням.

Проте Птолемеї не обмежувалися самими лише декларативними хеб-седними конотаціями, заявленими в царській титулатурі. З більшою чи меншою часткою імовірності можна говорити про усвідомлене проведення чи бодай імітацію ритуалу хеб-сед 6-ма чи навіть 7-ма з 15 александрійських фараонів. Першим з них став син засновника династії Птолемеї II Філадельф. На цю обставину недвозначно вказує споруджена в контексті проведення відповідного ритуалу вищезгадана брама храму Монту з Медамуда, яка серед іншого містила зображення хеб-седної каплиці Птолемея II [Sambin, Carlotti 1995, 383–457; Sambin-Nivet 2015, 366; Sambin-Nivet, Carlotti 2015, 377–418; Nilsson 2012, 96–98, 206 № 36].

Якщо щодо проведення другим представником Александрійської династії бодай одного хеб-седу в сучасній історіографії не виникало жодних заперечень, то щодо датування цієї події існують деякі розбіжності. Вже через чотири роки після появи публікації Ш. Самбен і Ж.-Ф. Карлотті Д. Арнольд на підставі дуже натягнутих візуальних паралелей зробив малоімовірне припущення щодо датування вищезгаданої суто єгипетської урочистості часом проведення Птолемеєм II орієнтованої на елліністичний світ т. зв. Великої процесії, яку німецький дослідник до того ж неслухно датував 276/275 pp. [Arnold 1999, 157]¹⁰. Згодом М. Нільссон

⁹ Взагалі ж відверті паралелі щодо популярності вживання відповідного епітета в царській титулатурі Птолемеїв можна віднайти лише у фараонів з династій Нового царства, на що свого часу слушно звернув увагу Я. Бергман [Bergman 1968, 81; пор.: van Oppen de Ruiten 2007, 435; Gladic 2015, 32–33].

¹⁰ Про Велику процесію Птолемея Філадельфа, яка останнім часом датується зимою 275/274 pp., див., наприклад: [Rice 1983; Kuzmin 2017, 513–527].

спробувала наблизити проведення відповідного хеб-седу безпосередньо до часу смерті другої дружини й рідної сестри Птолемея II – Арсиної II Філадельфи [Nilsson 2012, 96–98, 206 № 36]¹¹. Проте, з мого погляду, дослідниця суттєво перебільшила реальний вплив цієї цариці (пор.: [Pfeiffer 2017, 65])¹², а отже, й факту її смерті на суспільно-політичне життя Єгипту.

На мою думку, у цій ситуації найлогічнішим є датування першої (а можливо, і єдиної) відправи Птолемеем II хеб-седу 255 р., на який припадає офіційна 30-та річниця його царювання з урахуванням часу співправління з батьком (пор.: [Зелінський 2020, 117–118, 390н, прим. 923–929]). Тим більше що саме в цей час зазначений володар вів боротьбу проти держави Селевкідів у межах II Сирійської війни (259–253 рр.), перебіг якої не був вдалим для Єгипту [Hölbl 2001, 44–45; Huss 2001, 282–287; Grainger 2010, 117–136; Pfeiffer 2017, 72–73; Зелінський 2020, 104–108, 359–370, прим. 736–786]. Проте я теоретично припускаю можливість і більш раннього датування вищезгаданого заходу. Ідеться про 265/264 рр. Саме в цей час, згідно зі свідченнями добре відомої Саїської стели [Thiers 1999, 423–445; Панов 2019, 163–171], жителі ному богині Нейт відчували нестачу в продуктах харчування [Thiers 1999, 429; Collombert 2008, 85, 88; Панов 2019, 170–171], імовірно, викликану недостатньо високим розливом Нілу¹³. Повноцінність же нільських розливів, як добре відомо, в увяленні давніх єгиптян напряду залежала від ритуалістичної спроможності панівного фараона (див., наприклад: [Зелінський 2020, 290, прим. 316]).

Водночас дуже привабливою видається можливість передчасного проведення хеб-седу Філадельфом у контексті запобігання виникненню небажаних асоціацій між, бодай локальними,

¹¹ У сучасній історіографії смерть Арсиної Філадельфи датується 270 або 268 р. [Bennett 2001–2013, *Arsinoe ii*, not. 17; Pfeiffer 2017, 65, 226, *Ann.* 50; Зелінський 2020, 340, прим. 624].

¹² У зазначеному питанні мені імпонує виважена позиція Е. Керні [Carney 2013, 65–105, 143–146, 177–178].

¹³ Можливо, у цьому контексті доречно згадати й напис таніського функціонера Дждел-Гора (див.: [Lloyd 2002, 127–129; Зелінський 2020, 117, 389, прим. 922]), у якому йдеться про забезпечення Таніса водою, коли земля Єгипту була сухою (пор.: [Lloyd 2002, 128]).

проблемами із врожаєм у 265/264 рр. та інспірованою царем роком раніше релігійною реформою. Остання полягала в утворенні загальноєгипетського культу Арсиної Філадельфи з активним його поширенням у місцевих святинях (пор.: [Collomber 2008, 83–101; Schäfer 2011, 263–267; Nilsson 2012; Pfeiffer 2017, 66–67; Зелінський 2020, 114, 118, 386, прим. 888–889, 391, прим. 930–934]). Корінне населення Країни Пірамід могло розцінити недостатньо високий розлив Нілу як вияв невдоволення богів через нав'язування іноземної “колеги”. У цій ситуації Птолемей II цілком міг удатися до такого екстраординарного заходу, як передчасне ритуальне оновлення, щоб продемонструвати розуміння своєї ролі гаранта космічного порядку (по суті, добробуту єгипетського населення) і бажання ефективніше протидіяти виявам сил хаосу. Паралельно ж александрійський фараон міг наполегливо підкреслювати важливу роль новоявленої богині у процесі виконання ним своїх ритуалістичних функцій. Зокрема, у цьому зв'язку цілком доречною видається ймовірність поєднання економічних чи навіть екологічних негараздів, виявом яких стала продовольча нестача в Саїському номі, з дещо гіпертрофованим характером зображення Арсиної на вищезгаданій хеб-седній брамі храму Монту з Медамуда [Nilsson 2012, 206, № 36]¹⁴. Проте ще раз підкреслюю, що, незважаючи на привабливість вищенаведеної гіпотези, найменш затратною і найбільш імовірною версією датування хеб-седу Птолемея II я й надалі вважаю тридцятую річницю посідання ним єгипетського престолу.

На відміну від Птолемея Філадельфа, його син Птолемей III Евергет (246–222 рр.) та онук Птолемей IV Філопатор (222–204 рр.) не досягли тридцятої річниці свого царювання. Незважаючи на це, в іконографії обох зазначених володарів зустрічаються хеб-седні мотиви, а саме їхні зображення в характерному вбранні, призначеному для відправи відповідного ритуалу. У випадку Птолемея III йдеться про барельєф, розміщений на т. зв. брамі Евергета в Карнацькому храмі бога Хонсу [van Oppen de Ruiter 2007, 248; van Oppen de Ruiter 2015, 38, 64–66, 178, not. 111,

¹⁴ До речі, на виконаній бл. 264 р. Питомській стелі [Schäfer 2011, 208] ми зустрічаємо побажання Птолемеєві багато разів відсвяткувати хеб-сед, двічі зроблене від імені померлої Арсиної (Cairo CG 22183; пор.: [Schäfer 2011, 212–213]).

181, *not.* 63; пор.: Pfeiffer 2008, 83], і зображення з Ком ель-Хісна (Момемфіса), представлене на стелі з місцевою копією Канопського синодального декрету¹⁵ [van Oppen de Ruiter 2007, 248; Kim 2019, 189–190; пор.: Pfeiffer 2008, 97]. У випадку Птолемея IV – про фреску, виконану на стіні т. зв. “Птолемеївської каплиці” в Танісі [van Oppen de Ruiter 2007, 248; van Oppen de Ruiter 2015, 178, *not.* III; пор.: Pfeiffer 2008, 111–113]¹⁶. Незалежно від того, чи свідчили зазначені зображення про віртуальну імітацію дострокового проведення хеб-седу обома найближчими наступниками Птолемея II, чи вказували на повноцінну відправу ними належного ритуалу, у будь-якому разі ми маємо справу із прикладами свідомого використання відповідної єгипетської практики з метою зміцнення сакрального авторитету панівного монарха. На користь такого стану речей промовисто свідчать певні події, пов’язані з царюванням кожного з вищезгаданих володарів.

У випадку Птолемея Євергета йдеться про трирічну смугу низьких розливів Нілу, яку я датую 242/241–240/239 рр. [Зелінський 2020, 134–135, 424, *прим.* 1140–1156]¹⁷. За такого датування цей суворий катаклізм в очах єгиптян міг виступити безпосереднім наслідком здійсненого напередодні Птолемеєм III першого етапу радикальної релігійної реформи, що полягала в запровадженні особистого прижиттєвого єгипетського культу панівного володаря. У 243 р., згідно зі свідченням Александрійського декрету, ухваленого на першому відомому нам загальноєгипетському жрецькому “синоді” [El-Masry et al. 2012], панівний фараон і його дружина Береніка II, всупереч єгипетським релігійним традиціям, були долучені до культу посмертно обожнених Птолемея II

¹⁵ Про Канопський синодальний декрет див.: [Pfeiffer 2004].

¹⁶ Водночас, на думку Б. ван Оппен де Руйтера, елементи хеб-седного вбрання також наявні на зображених поряд із чоловіками царицях (відповідно Береніці II та Арсиної III) [van Oppen de Ruiter 2015, 178, *n.* III].

¹⁷ Щодо загальноприйнятого датування вищезгаданого катаклізму 247–245 рр. див., наприклад: [Beyer-Rothhoff 1993, 37–38; Hölbl 2001, 49; Huss 2001, 373–374; Ладьнин 2016, 294–295; Ludlow & Manning 2016, 156–159; Pfeiffer 2017, 91–92]. Щодо побіжного зауваження, зробленого стосовно необхідності перегляду зазначеного датування Ж. Олів’є та К. Лорбер, див.: [Olivier, Lorber 2013, 125].

й Арсиної II [El-Masry et al. 2012, 44–49, 58–66, 117–150; Зелінський 2020, 172–174, 477, прим. 1532–1541]. Водночас, на відміну від вищенаведених міркувань щодо гіпотетичної можливості дострокової відправи хеб-седу Птолемеєм II, можна впевнено говорити про ознаки неабиякого переляку єгипетського населення, спричиненого уявленнями про екологічні наслідки насправді революційних заходів Птолемея Евергета. Відповідні вказівки містяться в тексті Канопського синодального декрету від 238 р. (пор. прим. 15). Зокрема, І. Ладинін неодноразово зазначав, що в 13–15 рядках згаданого документа- (Саіго CG 22186, 13 = OGIS, I № 56, 13nn) йшлося про острах місцевого населення через недостатній розлив Нілу, який, подібно до екологічної катастрофи кінця Старого царства і Першого перехідного періоду, міг бути наслідком царської ритуалістичної неспроможності (див., наприклад: [Ладынин 2016, 294–295])¹⁸. Поділяючи вищезгадану інтерпретацію (проте не підтримуючи подальших пов’язаних з нею доводів І. Ладиніна), я доводжу висновку, що зниження сакральних властивостей Птолемея III його сучасники з числа корінних єгиптян пов’язали саме з негативною реакцією небожителів на зухвалі намагання цього фараона набути ще за життя персонального божественного статусу. Тому не дивно, що Птолемей і його дружина, згідно з тим же Канопським декретом, ужили екстраординарних заходів задля уникнення масового голоду в Єгипті [Pfeiffer 2004, 93–101]. Влучно щодо цього висловився Ш. Пфайффер: “Ptolemaios hatte folglich in dem Moment, als die Nilflut ausgeblieben war, die Funktion des Nils selbst übernommen...” [Pfeiffer 2017, 95]. У цьому контексті цілком доречним видається й паралельне дострокове проведення хеб-седу, покликаного підвищити царський авторитет в очах єгипетських підданих. На щастя для Птолемея III, період низьких розливів Нілу незабаром змінився смугою високих урожаїв (пор.: [Beyer-Rothhoff 1993, 188, 204–206, 267–268, 304–305]). Зокрема, бл. 227 р. александрійський володар міг з легкістю подарувати постраждалому від потужного

¹⁸ Переклад грецького варіанта зазначеного тексту має такий вигляд: “...коли річка недостатньо вийшла з берегів і всі, хто перебував у країні, були пригнічені з цієї причини, розмірковуючи про смертельну загрозу за деяких давніших володарів, за чийого панування траплялося, що населення країни зіткнулось із посухою...”

землетрусу Родосу більш ніж мільйон артаб зерна (Polyb. V. 89) (пор.: [Ludlow & Manning 2016, 160]). Зрештою, як на проведення третім александрійським фараоном хеб-седу, так і на дієві “наслідки” цього заходу може вказувати згодом поширений місцевим жрецтвом розголос про появу в Країні Нілу за царювання Птолемея Евергета міфічного птаха фенікса (бену) [Зелінський 2020, 177–180, 480, прим. 1568–1593], який не лише вважався символом відродження матеріального благоденства, а й мав епітет “володар хеб-седу” [Pinch 2002, 117; пор.: Зелінський 2020, 180, 482, прим. 1592].

Своєю чергою на часи царювання Птолемея IV припало дві події, які могли вимагати від правителя вдатися до дострокової хеб-седної аргументації. Першою з них була, зрештою, успішна для держави Птолемеїв IV Сирійська війна (221–217 рр.)¹⁹, під час якої протягом 219–217 рр. існувала реальна загроза ворожого вторгнення в Єгипет (Polyb., V. 62–71, 79–81; Just., XXX. I. 4–6; Porphy., FrGrHist, 260, Fragm. 44 = Hier. Com. In Dan. XI. 10–14) [Зелінський 2020, 187–188; також див. прим. 19]. Другою – початок т. зв. Великого єгипетського повстання (207/206–186 рр.), що, зрештою, набуло форми повномасштабної громадянської війни [Hölbl 2001, 153–159; Huss 2001, 444–449, 506–513; Veisse 2004, 5–26, 84–99; Grainger 2010, 232–236, 255–256, 268, 271–279; Pfeiffer 2017, 122–132; Зелінський 2020, 207–209, 514, прим. 1867–1879]. На мій погляд, існує два міркування, які свідчать на користь датування дострокового хеб-седу Філопатора чи бодай віртуальної імітації ритуалу на період IV Сирійської війни. По-перше, якби йшлося про відображення заходу, пов’язаного з початком Великого повстання, то на стіні танійської “Птолемеївської каплиці” поряд із Птолемеєм IV та Арсиноюю III (пор. прим. 16), імовірно, було б зображено і єдиного сина цього подружжя й до того ж офіційного батькового співправителя – майбутнього Птолемея V Епіфана, який народився у 210 р. (P. Gurob no. 12) (пор.: [Bennett 2001–2013, *Ptolemy_v*, not. 3–5]). По-друге, як можна судити з наявних у нашому розпорядженні джерел, саме на час

¹⁹ Про цю війну, що велася між селевкідським царем Антіохом III та Птолемеєм IV, див., наприклад: [Huss 2001, 386–404; Grabowski 2010, 214–274; Pfeiffer 2017, 102–108; Зелінський 2020, 185–191, 488–494, прим. 1639–1694].

IV Сирійської війни припадає період послідовної і виваженої репрезентації Філопатора в ролі фараона [Зелінський 2020, 200–209, 504–513, прим. 1783–1862]²⁰.

Наступним володарем, який за формальними ознаками міг провести ритуал сакрального оновлення, був онук Філопатора – Птолемей VI Філометор (180–145 рр.). Хоча ми не маємо жодного підтвердження про хеб-сед, проведений на 30-му році правління цього царя (тобто в 151 р.)²¹, проте, на мою думку, у нашому розпорядженні є документ, появу якого можна пояснити лише реакцією єгипетського жрецтва на дострокову відправу шостим александрійським фараоном ритуалу сакрального оновлення. Йдеться про єдину за часів Філометора постанову єгипетського жрецького “синаду”, ухвалену бл. серпня 161 р. (Cairo CG 22184) (пор.: [Lanciers 1987, 53–61; Huss 1991, 198–199; Nespoulous-Phalippou 2015, 347 № II; Preys 2017, 352–354]). Текст цього декрету є дуже фрагментарним. Водночас він містить єдине відоме нам пряме свідчення про єгипетську коронацію Птолемея VI [Preys 2017, 353]²².

Р. Прейс припустив, що у вищезгаданому декреті могло йтися про повторну коронацію Філометора, на зразок тієї, що згодом здійснив Птолемей IX Сотер II (див. нижче) [Preux 2017, 353], або ж про його більш ранню єгипетську коронацію, що відбулася у 2-й половині 170-х рр. [Preys 2017, 353, n. 159]. Проте Е. Лансірс у межах підготованої до друку статті (див. прим. 22) цілком слушно заперечив першу можливість, покликаючись на відсутність у Птолемея VI другого “комплекту” єгипетської царської

²⁰ Зокрема, саме на цей період припадає ухвалення добре відомого синодального декрету Рафії (Cairo CG 31088, 50048) [Schwartz & Malinine 1960, 81–83, 87–90; Thissen 1966] і більш ранньої (також, імовірно, мемфійської за походженням) синодальної постанови (пор.: [Huss 1991, 194; Nespoulous-Phalippou 2015, 346, no. 4]), яку я схильний датувати 221 р., про що йтиметься в одному з моїх майбутніх досліджень.

²¹ З формального погляду, таку можливість теоретично припустив Б. ван Оппен де Руйтер [van Oppen de Ruyter 2007, 436].

²² До подібного висновку також дійшли Е. Лансірс і М. Панов у підготованій ними на початку цього року статті “The Memphite Sacerdotal Decree of 161 BCE (Pl. I–V)”, з рукописом якої мене ознайомив один з її співавторів.

титулатури²³. Своєю чергою можливість згадки в синодальному декреті суттєво віддаленого в часі акту коронації не знаходить паралелей в інших документах подібного плану, що, на мій погляд, робить і друге припущення Р. Прейса дуже сумнівним. Ще одне пояснення згадки про коронацію Птолемея VI у жрецькій постанові 161 р. запропонував сам Е. Лансірс (див. прим. 22). На його думку, у відповідному декреті йшлося про відкладену в часі з об'єктивних причин автентичну єгипетську коронацію Філометора. Проте й таке припущення видається мені недостатньо переконливим з огляду на можливість здійснення відповідного дуже важливого державного акту протягом попередніх двадцяти років царювання зазначеного володаря²⁴.

Натомість до проведення дострокового хеб-седу Філометора мали підштовхувати низка різнопланових зовнішніх і внутрішніх викликів, які буквально змінювали один одного протягом 160-х рр. Серед них – VI Сирійська війна (169–168 рр.), яка б закінчилася для Єгипту катастрофою, якби не рішуче втручання Риму (AD II, 168A. Obv. A14–15; P. Köln. IV, № 186; *Polyb.*, XXVIII, 18–23; XXIX, 2.23–27; XXX, 26; *Dan.*, XI. 24–30; 1Mac. I. 16–19; 2Mac. V. 1–4; *Diod.*, XXX, 14–18; XXXI, 1–2; *Liv.*, XLIV, 19.1–14; XLV, 11–12; *App. Syr.*, 66; P. Trog. Prol. XXXIV; *Just.*, XXXIV, 2–3; *Porphyr.*, FrGrHist, 260, Fragm. 49–50 = Hier. Com. in Dan. XI. 21, 25–30; пор.: [Grainger 2010, 291–308; також див. прим. 24]); низка внутрішніх заворушень (165/164 р.), що охопили декілька регіонів Країни Нілу (UPZ I, № 14; *Diod.* XXXI. 15a, 17B; пор.: [Veisse 2004, 99–112]; також див. прим. 24); вигнання Птолемея VI молодшим братом з Єгипту (164/163) з подальшим тріумфальним поверненням (UPZ I, № 42; *Polyb.*, XXXI, 10; *Diod.*, XXXI,

²³ Цю думку Е. Лансірс підтвердив у межах приватного листування. Про наявність двох варіантів царської титулатури у Птолемея IX див.: [von Beckerath 1999, 240–243; Bennett 2001–2013, *Ptolemy ix*, n. 19–31; Pfeiffer 2017, 175].

²⁴ Про цей період царювання Птолемея Філометора див.: [Hölbl 2001, 143–148, 151, n. 80–109, 181–187, 214, n. 1–30; Huss 2001, 537–572; Pfeiffer 2017, 136–149]. Зокрема, я поділяю думку В. Хусса, згодом підтриману Ш. Пфайффером, згідно з якою єгипетська коронація Птолемея VI, ймовірно, припадала на 169 р. [Huss 2001, 546–547; Pfeiffer 2017, 139]. Непрямим чином на це може вказувати, зокрема, свідчення Полібія, згідно з яким Філометор у 169 р. перебував у Мемфісі (*Polyb.*, XXIX, 23.4).

17С; *Val. Max.*, V. 1. 1. 11; *Liv. Per.* XLVI. 9, XLVII, 6; також див. прим. 24); поступове погіршення відносин царя з Римом (163–161 pp.), яке зрештою вилилося в остаточне позбавлення шостого александрійського володаря статусу друга римського народу (*Polyb.*, XXXI, 18.27–28; *Diod.*, XXXI, 23; пор.: [Huss 1991, 199, *Ann.* 68]; також див. прим. 24). За такого стану речей дострокова відправа царем хеб-седу з метою стабілізації ситуації в Країні Нілу могла лише вітатися місцевим жрецтвом²⁵. Цареві ж проведення цієї акції надавало додатковий час для реальних дій, ске-рованих на зміцнення його владних позицій.

Окрім того, додатковим непрямим свідченням на користь відправи Птолемеєм VI хеб-седу, можливо, слугуватиме фрагментарний грецький текст, який зберігся від тримовного напису, виконаного єгипетськими жерцями в Карнаку [Wagner 1971, 1–21]. Зокрема, у цьому документі, який останнім часом прийнято датувати періодом правління Птолемея VI [Preys 2017, 354]²⁶, згадується тридцятирічний ювілей, що, безперечно, є грецьким перекладом єгипетського терміна “хеб-сед” [Wagner 1971, 5, 10–11; Preys 2017, 354]. На думку Р. Прейса, яку я схильний підтримати, вказівка на тридцятирічний ювілей, найімовірніше, не була частиною царської титулатури (пор. вище) згадуваного в написі володаря²⁷; водночас низка паралелей між карнацьким текстом і синодальним декретом 161 р., з погляду цього дослідника, відкривають можливість для розгляду обох документів у спільному контексті [Preys 2017, 354].

²⁵ До речі, існує думка, згідно з якою птолемеївська практика скликання єгипетських жрецьких “синодів”, серед іншого, могла базуватися й на традиції жрецьких зібрань, що скликалися до місця відправи хеб-седу (пор.: [Manning 2010, 98–99]).

²⁶ З огляду на згадку в документі царської дружини на ім'я Клеопатра, зазначений текст можна віднести на період царювання одразу кількох представників династії Птолемеїв. Так, Видавець цього напису, Г. Вагнер і низка інших дослідників датували його часом царювання Птолемея V [Wagner 1971, 1–21; пор. Thiers 2002, 397, not. 52; Preys 2017, 354]. Згодом Л. Кріскуоло, К. Т'ерс і декілька їхніх послідовників припускали, що у зазначеному документі йдеться про Птолемея VIII [Criscuolo 1995, 24, not. 20, 29; Thiers 2002, 396–397; Nespoulous-Phalippou 2015, 348 № 12; пор. Preys 2017, 354].

²⁷ Водночас я не можу повністю відкинути можливість розгляду цього тексту у зв'язку з хеб-седом Птолемея VIII (див. нижче і пор. прим. 26).

Три останні відомі нам вказівки на відправу хеб-седу представниками Александрійської династії Птолемеєм VIII Евергетом II (145–116 рр.), Птолемеєм IX Сотером II (116–107 і 88–81 рр.) та Птолемеєм XII Філопатором Філадельфом Новим Діонісом (80–58 і 55–51 рр.) пов'язані зі створенням фікції безперервного царювання кожного з цих володарів.

Першим у цьому ряду стоїть молодший брат і конкурент Філометора (див. вище) Птолемей VIII. Хоча остаточно він утвердився на александрійському престолі лише в 145 р., роки його царювання ретроспективно відраховувалися з 170 р., коли його тимчасово було проголошено формальним співправителем старшого брата. Отже, 145 р. в офіційних єгипетських документах проходив як 25-й рік царювання Птолемея VIII (P. Trier II, no. 15; P. Köln XIV, no. 564) [Bennett 2001–2013, *Ptolemy viii*; Lansiers 2022, 174–178; пор.: Pfeiffer 2017, 138–139, 145–149, 153–154]. Відповідно, у 141/140 р. Евергет II відзначив фіктивну тридцяту річницю свого царювання проведенням хеб-седу [van Oppen de Ruiter 2007, 237, n. 20; Pfeiffer 2017, 154, 236, *Anm.* 78], що мало правити додатковим формальним доказом на користь безперервності його царювання в Країні Нілу.

Почасти за схожих обставин відбулася відправа ритуалу містичного оновлення, здійснена в Мемфісі одним із синів попереднього володаря Птолемеєм IX орієнтовно у 88/87 або 87/86 р. Йдеться про повторну єгипетську коронацію цього володаря [Hölbl 2001, 212, 220, *not.* 163; Veisse 2004, 194–196; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_ix*, *not.* 14; Preys 2017, 353; пор.: Huss 2001, 667], проведеною ним на офіційному 30-му році царювання у формі хеб-седу [Bergman 1968, 110, 114n, *Anm.* 3; Hoelbl 2001, 212; van Oppen de Ruiter 2007, 436–438; Cafor-Pfeiffer 2008, 52; Thompson 2012, 116; пор.: Huss 2001, 667]. Такий висновок, зроблений на основі інтерпретації сукупності джерел з мемфіського Серапейону, Стобрамних Фів і храму Гора Бехдетського з Едфу/Аполлінополя, по суті, набув форми *communis opinio*. У такий спосіб Птолемей IX одночасно підкреслював легітимність (повторна коронація) і містичну безперервність (хеб-сед) свого царювання в Єгипті, незважаючи на його реальне вигнання з країни і заміщення на александрійському престолі власним молодшим братом Птолемеєм X Александром I, що відбулося протягом 107–88 рр. (див.,

наприклад: [Hölbl 2001, 204–212; Huss 2001, 627–667; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_ix, Ptolemy_x*; Pfeiffer 2017, 168–175)]²⁸.

Останній відомий нам випадок проведення хеб-седу єгипетськими фараонами трапився за часів правління старшого сина Птолемея IX – Птолемея XII²⁹. Найімовірніше, це сталося напередодні смерті цього володаря на формальному 30-му році його царювання (52/51 р.)³⁰. Однак, зважаючи на те, що його смерть припадає на лютий/березень 51 р. [Bennett 2001–2013, *Ptolemy_xxi, n. 21*], я готовий припустити, що відправа ним хеб-седу могла відбутися в період між квітнем 55 і лютим 51 р. (див. нижче). Проведення відповідного ритуалу для Птолемея XII зафіксовано в добре відомій посмертній автобіографії мемфійського первосвященника 76–41 рр. (див., наприклад: [Panov 2012, 185–186]) Пашеремптаха III (ВМ № 886) [Panov 2012, 185–208]. У ній небіжчик говорить про проведення ним обряду коронації Птолемея XII і відправлення належних ритуалів у приміщеннях, призначених для хеб-седу (London ВМ ЕА 886, 8) [Panov 2012, 196–197].

Зазвичай дослідники поєднують у часі обидві події, датуючи їх 76 р.³¹ [Huss 2001, 677; van Oppen de Ruyter 2007, 437; LeBlanc 2011, 177, *n. 396* (з помилковою вказівкою на Птолемея X); Stadler 2012, 72–74, 90; а також Pfeiffer 2017, 184]. Такий стан речей насамперед обумовлюється знаходженням свідчень про коронацію і хеб-седні ритуали в межах того самого текстового уривка. Окрім того, свою роль у підтриманні вищезгаданого бачення відіграв прийнятий низкою дослідників переклад зазначеного пасажу, здійснений Е. Реймонд. Згідно з цим перекладом,

²⁸ Водночас, подібно до батька, Птолемей IX після повернення до Єгипту продовжував вести безперервний відлік років свого правління від початку першого періоду царювання (див., наприклад: [Veisse 2004, 195; Сабор-Пфеіффер 2008, 52; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_ix, n. 14*]).

²⁹ Побіжну вказівку К. Гуерреро на хеб-сед Клеопатри VII [Guerrero 2017, 43] з невинуватим покликанням на роботу С.-А. Ештон [Ashton 2008, 68] я не готовий сприймати всерйоз.

³⁰ Про теоретичну можливість цієї відправи див.: [van Oppen de Ruyter 2007, 436].

³¹ М. Стадлер, будучи заангажованим власною теорією про екстраординарний характер єгипетського коронаційного обряду [Stadler 2012, 59–95], взагалі припускав можливість підміни акту автентичної коронації Птолемея XII хеб-седним ритуалом [Stadler 2012, 72–74, 84–86, 90].

Пашеренптах III оздобив фараона не царською короною, а коміром-пектораллю, який використовувався під час хеб-седу [Rey-mond 1981, 148³²; van Oppen de Ruiten 2007, 437; Gorre 2009, 330; Leblanc 2011, 177, n. 396; Stadler 2012, 72; пор.: Hölbl 2001, 299, n. 140; Panov 2012, 196, *Ann.* 41]. Проте, на мій погляд, обидва ці аргументи не є переконливими. Згадка в межах одного речення коронації та хеб-седу Птолемея XII могла бути викликана бажанням укладача тексту виокремити найважливіші ритуали, у яких Пашеренптах III відігравав провідну роль. Хибність же перекладу Е. Реймонд була продемонстрована М. Пановим, який підтвердив слушність попередніх поглядів Х. Бругша і К. Зете, згідно з якими в документі йшлося саме про корону-урей [Panov 2012, 196–197; пор.: Pfeiffer 2017, 184].

На мою думку, Птолемей XII провів ритуал хеб-сед, у якому брав участь Пашеренптах III, не раніше 55 р. У цьому разі зазначена відправа була б не лише більш доречною, ніж під час коронації, а й на додачу до сакрального характеру мала б політичний підтекст. Річ у тому, що, подібно до свого батька, Птолемей XII на деякий час також був позбавлений єгипетського престолу. Сталося це в 58–55 рр., коли александрійці передали владу в країні його старшій дочці Береніці IV [Hölbl 2001, 227–229; Huss 2001, 684–695; Bennett 2001–2013, *Berenice_iv*; Pfeiffer 2017, 188–190]. Після повернення царя власне Пашеренптах, щоб затушувати попередній вияв своєї нелояльності до вигнанця³³, міг запропонувати проведення відповідного ритуалу, зокрема, задля підкреслення безперервності володарювання Нового Діоніса (Молодого Осіріса)³⁴ Єгиптом. Зрештою, з огляду на практику, застосовану

³² “It is me who placed the ornamental collar of the uraeus”.

³³ Пашеренптах III назвав Беренікою власну дочку, яка народилася в 56 р. (London BM EA 392) [Panov 2018, *II*, 94, 132–142]. Водночас у помертньому написі часів Клеопатри VII (33 р.), присвяченому вищевказаній жінці, роком народження Береніки вказано 25-й рік царювання Птолемея XII (London BM EA 392, 15–16) [Panov 2018, 141].

³⁴ До речі, одним із важливих складників відправи хеб-седу було урочисте встановлення одного з атрибутів Осіріса – священного стовпа джед [Pinch 2002, 127–128]; водночас Пашеренптах III був наділений правом провадити цей ритуал (пов’язаний не лише з хеб-седом) нарівні з фараоном (London BM EA 886, 4) [Panov 2012, 193–194].

батьком і дідом Птолемея XII (див. вище), така маніпуляція вже ні в кого не мала викликати подиву³⁵.

Отже, на підставі опрацьованого в межах цього дослідження матеріалу можна зробити загальний висновок про активне проведення ритуалу хеб-сед протягом майже усього існування династії Птолемеїв. Водночас александрійські фараони свідомо використовували цей єгипетський ритуал задля посилення особистих владних позицій. Зокрема, Птолемей II розглядав хеб-сед як додатковий важіль для посилення авторитету створеного ним єгипетського культу Арсиної Філадельфи, а можливо, і як засіб для пом'якшення реакції населення на часткові економічні негаразди або невдачі II Сирійської війни; Птолемеї III і IV, а можливо, й VI прагнули свідомо посилити свою сакральну спроможність на тлі критичних внутрішніх і зовнішніх викликів, від яких потерпала Країна Нілу; Птолемеї VIII, IX і XII використовували хеб-сед з метою створення фікції безперервності власного царювання над Єгиптом. Водночас як мінімум два хеб-седних заходи відбулися достроково, що свідчить про безумовне розуміння представниками Александрійської династії значення відповідного ритуалу для їхніх єгипетських підданих. Отже, можна впевнено розглядати поширену практику застосування Птолемеями ритуалу сакрального оновлення як важливий доказ на користь високого ступеня інтегрованості цієї династії іноземного походження до єгипетського соціально-культурного середовища.

СКОРОЧЕННЯ

AD – Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia.

BIFAO – Bulletin de l'Institut Francais d'Archeologie Orientale.

London BM EA – British Museum, Egyptian Antiquities.

Cairo CG – Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire.

FrGrHist – Die Fragmente der griechischen Historiker.

GM – Göttinger Miszellen.

JNES – Journal of Near Eastern Studies.

³⁵ Подібно до двох останніх (див. вище), Птолемей XII після повернення з вигнання продовжував відраховувати роки царювання від початку свого правління, тобто від 81/80 р. [Bennett 2001–2013, *Ptolemy_xii*, n. 19–21; Pfeiffer 2017, 190–191; також пор. прим. 33].

OGIS – Orientis Graecae inscriptiones Selectae.

P. Gurob – Greek Papyri from Gurob.

P. Köln – Kölner Papyri.

P. Trier – Die Trierer Papyrussammlung.

UPZ – Urkunden der Ptolemäerzeit.

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

ЛІТЕРАТУРА

Зелінський А. Л. Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемейської монархії. Вінниця – Київ, 2020.

Зелінський А. Л. Хеб-сед (свято хвоста) та династія Птолемейв // Свята в історії людства: від давнини до раннього нового часу. Збірник абстрактів Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих науковців 22 жовтня 2021 р. Київ, 2021.

Кролл А. А. Египет первых фараонов. Хеб-сед и становление древнеегипетского государства. Москва, 2005.

Ладынин И. А. Династический культ и эпонимное жречество Птолемея // “Боги среди людей”: культ правителей в эллинистическом, постэллинистическом и римском мире / Ред. С. Ю. Сапрыкин, И. А. Ладынин. Москва – Санкт-Петербург, 2016.

Матъе М. Э. Хеб-сед (Из истории древнеегипетской религии) // Вестник древней истории. 1956. № 3.

Миронова А. В. Хеб-сед и коронация в эпоху Хатшепсут: к вопросу о значении ритуалов // Aegyptiaca Rossica. 2019. Вып. 7.

Панов М. В. Документы персидского и греко-римского периодов. Новосибирск, 2019.

Arnold D. Temples of the Last Pharaohs. New York – Oxford, 1999.

Ashton S.-A. Cleopatra and Egypt. Oxford – Malden (MA), 2008.

Ayad M. F. The God’s Wife of Amun: origins and rise to power // The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World / Ed. E. D. Carney, S. Müller. London – New York, 2021.

Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy. 2001–2013. URL: www.instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm (дата звернення: 30.06.2022).

Bergman J. **Ich bin Isis: Studien zum memphitischen Hintergrund und der griechischen Isisaretalogien.** Uppsala – Stockholm, 1968.

Beyer-Rothhoff B. **Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios' III.** Bonn, 1993.

Blöbaum A. I. **“Denn ich bin ein König, der die Maat liebt”: Herrscherlegitimation im spätzeitlichen Ägypten. Eine vergleichende Untersuchung der Phraseologie in den offiziellen Königsinschriften vom Beginn der 25. Dynastie bis zum Ende der makedonischen Herrschaft.** Aachen, 2006.

Carney E. D. **Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity).** Oxford, 2013.

Caßor-Pfeiffer S. Zur Reflexion Ptolemäischer Geschichte in den ägyptischen Tempeln unter Ptolemaios IX. Philometor II./Soter II. und Ptolemaios X. Alexander I. (116–80 v. Chr.). Teil 1: Die Bau- und Dekorationstätigkeit // **Journal of Egyptian History.** 2008. Vol. 1.

Collombert Ph. La ‘Stèle de Saïs’ et l’instauration du culte d’Arsinoé II dans la chôra // **Ancient Society.** 2008. Vol. 38.

Criscuolo L. L’Epigrafia Greca a Tebe // **Hundred-Gated Thebes** / Ed. by S. Vleeming. Leiden – New York – Köln, 1995.

Degreef J. D. The heb sed festival sequence and pBrooklyn 47.218.50 // **GM.** 2009. Hft. 23.

El-Masry Y. et al. **Das Synodaldekret von Alexandria aus dem Jahre 243 v. Chr.** Hamburg, 2012.

Galan J. M. The Ancient Egyptian Sed-Festival and the Exemption from Corvee // **JNES.** 2000. Vol. 4.

Gladic D. **Das Dekret von Memphis (196 v. Chr.). Kommentar X Auswertung:** Diss. Dokt. Phil. Trier, 2015.

Gohary J. **Akhenaten’s Sed-Festival at Karnak.** London – New York, 1992.

Gorre G. **Les relations du clerge egyptien et des Lagides d’apres les sources privees.** Leuven, 2009.

Grabowski T. **Ostatni Triumf Ptolemeuszy. Czwarta Wojna syryjska (221–217 p. n. e.).** Kraków, 2010.

Grainger J. D. **The Syrian Wars.** Leiden – Boston, 2010.

Guerrero C. I. C. Restos arqueológicos sobre el Heb Sed, en el templo de Karnak durante la XVIII Dinastía // **Antigüedad: actas del I Congreso Internacional de Jóvenes Investigadores del Mundo Antiguo (CIJIMA I)** / Ed. by P. Navarro et al. Murcia, 2017.

Hölbl G. A History of the Ptolemaic Empire: translated by T. Saavedra. London – New York, 2001.

Hornung E., Staehelin E. Neue Studien zum Sedfest. Basel, 2006.

Huss W. Die in ptolemäischer Zeit Verfasster Synodal-Dekrete der ägyptischen Priester // ZPE. 1991. Bd. 88.

Huss W. Ägypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v. Chr. München, 2001.

Kim P. E. Engendering Power: Dynastic Women and Visual Culture in The Hellenistic World (Fourth–First Centuries BCE): Diss. PhD. Philadelphia, 2019.

Kuzmin Yu. New Perspectives on the Date of the Great Festival of Ptolemy II // Klio. 2017. Bd. 99.

Landes R. Heaven on Earth: The Varieties of the Millennial Experience. Oxford – New York, 2011.

Lanciers E. Die Stele CG 22184: ein Priesterdekret aus der Regierungszeit des Ptolemaios VI. Philometor // GM. 1987. Bd. 95.

Lanciers E. Power, Life, and Death in the House of Ptolemy: The Years 145–143 BC // ZPE. 2022. Bd. 221.

LeBlanc M. J. “In Accordance with the Documents of Ancient Times”: The Origins, Development, and Significance of the Ancient Egyptian Sed Festival (Jubilee Festival): Diss. PhD. New Haven, 2011.

Lloyd A. The Egyptian elite in the early Ptolemaic period. Some hieroglyphic evidence // The Hellenistic World: New Perspectives / Ed. by D. Ogden. London, 2002.

Ludlow F. M., Manning J. G. Revolts under the Ptolemies: A Paleoclimatological Perspective // Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East. In the Crucible of Empire / Ed. by J. Collins, J. G. Manning. Leiden – Boston, 2016.

Manning J. G. The Last Pharaohs. Egypt under the Ptolemies, 305–30 BC. Princeton – Oxford, 2010.

Martin K. Sedfest // Lexikon der Ägyptologie. Bd. V / Hrsg. von W. Helck, E. Otto. Wiesbaden, 1975.

Murnane W. The Sed Festival: A Problem in Historical Method // Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo. 1981. Bd. 37.

Naville E. The festival-hall of Osorkon II in the great temple of Bubastis (1897–1889). London, 1892.

Nespoulous-Phalippou A. Ptolémée Épiphane, Aristonikos et les prêtres d'Égypte. Le Décret de Memphis (182 a.C). Édition commentée des stèles Caire RT 2/3/25/7 et JE 44901 / Cahiers "Égypte Nilotique et Méditerranéenne" (Suppl.). T. 12. Montpellier, 2015.

Nilsson M. The Crown of Arsinoe II. The Creation of an Image-ry of Authority. Oxford, 2012.

O'Neill S. J. The Emperor as Pharaoh: Provincial Dynamics and Visual Representations of Imperial Authority in Roman Egypt, 30 B.C. – A.D. 69. Diss. PhD. Cincinnati, 2011.

Olivier J., Lorber C. Three Gold Coinages of Third-Century Ptolemaic Egypt // Revue belge de Numismatique et de Sigillographie. 2013. T. 159.

Panov M. Die Stele des Pascherentah // Lingua Aegyptiaca. 2012. Bd. 20.

Panov M. Women in the Inscriptions of the Late Period. Novosibirsk, 2018.

Pfeiffer St. Das Dekret von Kanopos (238 v. Chr.). Kommentar und historische Auswertung eines dreisprachigen Synodaldekretes der ägyptischen Priester zu Ehren Ptolemaios' III. und seiner Familie / Archiv für Papyrusforschung (Beih.). Bd. 18. München, 2004.

Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte im Ptolemäerreich: Systematik und Einordnung der Kultformen. München, 2008.

Pfeiffer St. Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra. Stuttgart, 2017.

Pinch G. Handbook of Egyptian Mythology. Santa Barbara – Denver – Oxford, 2002.

Pousada A. La periodicidad del Heb Sed: La magia de los números en el Antiguo Egipto // Egiptología. 2021. Vol. 20.

Preys R. Le cas "Philométr" dans les temples égyptiens // BIFAO. 2017. T. 117.

Reymond E. A. E. From the Records of a Priestly Family from Memphis. Vol. 1. Wiesbaden, 1981.

Rice E. E. The grand procession of Ptolemy Philadelphus. Oxford, 1983.

Sambin Ch. & Carlotti J.-F. Une porte de fête-sed de Ptolemée II remployée dans le temple de Montou à Médamoud // BIFAO. 1995. T. 95.

Sambin-Nivet Ch. Une Ouabet de Philadelphie à Médamoud. Essai d'interprétation de l'arrière-temple // **BIFAO**. 2015. T. 115.

Sambin-Nivet Ch., Carlotti J.-F. Trois autres portes des premiers Ptolémées à Médamoud // **BIFAO**. 2015. T. 115.

Schäfer D. **Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen: historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern.** Leuven – Paris – Walpole (MA), 2011.

Schwartz J., Malinine M. Pierres d'Égypte // **Revue Archéologique**. 1960. T. 1.

Stadler M. Die Krönung der Ptolemäer zu Pharaonen // **Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft**. 2012. Bd. 36.

Thiers Ch. Ptolémée Philadelphie et les prêtres de Saïs. La stèle Codex Ursinianus, fol. 6 r° + Naples 1034 + Louvre C.123 // **BIFAO**. 1999. T. 99.

Thiers Ch. Deux statues des dieux Philométors à Karnak (Karnak Caracol R177 + Cheikh Labib 94CL1421 et Caire JE 41218) // **BIFAO**. 2002. T. 102.

Thissen H.-J. **Studien zum Raphiadekret.** Meisenheim am Glan, 1966.

Thompson D. J. **Memphis under the Ptolemies.** 2nd ed. Princeton, 2012.

Torres R. A. **El festival sed.** 2022. URL: www.academia.edu/76441008/EL_FESTIVAL_SED (дата звернення: 30.06.2022).

Uphill E. A joint sed-festival of Thutmosis III and Queen Hatshepsut // **JNES**. 1961. Vol. 20.

Uphill E. The Sed-Festivals of Akhenaton // **JNES**. 1963. Vol. 22.

Uphill E. The Egyptian Sed-festival rites // **JNES**. 1965. Vol. 24.

van Oppen de Ruiter B. **The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis:** Diss. PhD. New York, 2007.

van Oppen de Ruiter B. **Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship.** New York, 2015.

Veisse A.-E. **Les “revoltes égyptiennes”. Recherches sur les troubles intérieurs en Égypte du règne de Ptolémée III à la conquête romaine.** Leuven – Paris – Dudley (MA), 2004.

von Beckerath J. **Handbuch der ägyptischen Königsnamen.** 2nd Ed. Mainz am Rhein, 1999.

Wagner G. Inscriptions grecques du temple de Karnak (I) // **BIFAO**. 1971. T. 70.

REFERENCES

- Zelinskyi A. L. (2020), *Vid basylevsiv-faraoniv do faraoniv-basylevsiv: pershi 100 rokiv ptolemeyivs'koyi monarkhiyi*, “Tvory”, Vinnytsya and Kyiv. (In Ukrainian).
- Zelinskyi A. L. (2021), “Kheb-sed (svyato khvosta) ta dynastiya Ptolemeyiv”, in *Svyata v istoriyi lyudstva: vid davnyiny do rann'oho novoho chasu. Zbirnyk abstraktiv Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi studentiv, aspirantiv ta molodykh naukovtsiv 22 zhovtnya 2021 r.*, KNU, Kyiv, pp. 13–5. (In Ukrainian).
- Kroll A. A. (2005), *Egipet pervykh faraonov. Kheb-sed i stanovleniye drevneyegipetskogo gosudarstva*, Rudomino, Moscow. (In Russian).
- Ladynin I. A. (2016), “Dinasticheskiy kul't i eponimnoye zhrechestvo Ptolemeyev”, in S. Yu. Saprykin and I. A. Ladynin (eds), “*Bogi sredi lyudey*”: kul't praviteley v ellinisticheskoy, post-ellinisticheskoy i rimskoy mire, Izd-vo RKhGA, Moscow and Saint Petersburg, pp. 265–312. (In Russian).
- Mat'ye M. E. (1956), “Kheb-sed (Iz istorii drevneyegipetskoy religii)”, *Vestnik drevney istorii*, No. 3, pp. 7–28. (In Russian).
- Mironova A. V. (2019), “Kheb-sed i koronatsiya v epokhu Khatshepsut: k voprosu o znachenii ritualov”, *Aegyptiaca Rossica*, Vol. 7, pp. 177–213. (In Russian).
- Panov M. V. (2019), *Dokumenty persidskogo i greko-rimskogo periodov*, M. V. Panov, Novosibirsk. (In Russian).
- Arnold D. (1999), *Temples of the Last Pharaohs*, Oxford University Press, New York and Oxford.
- Ashton S.-A. (2008), *Cleopatra and Egypt*, Blackwell, Oxford and Malden (MA).
- Ayad M. F. (2021), “The God's Wife of Amun: origins and rise to power”, in E. D. Carney and S. Müller (eds), *The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World*, Routledge, London and New York, pp. 47–60.
- Bennett Ch. (2001–2013), *Egyptian Royal Genealogy*, available at: www.instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm (accessed 30 June 2022).
- Bergman J. (1968), *Ich bin Isis: Studien zum memphitischen Hintergrund der griechischen Isisaretalogien*, Universitetet and Almqvist & Wiksell, Uppsala and Stockholm.

Beyer-Rothhoff B. (1993), *Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios' III*, Habelt, Bonn.

Blöbaum A. I. (2006), "Denn ich bin ein König, der die Maat liebt": *Herrscherlegitimation im spätzeitlichen Ägypten. Eine vergleichende Untersuchung der Phraseologie in den offiziellen Königsinschriften vom Beginn der 25. Dynastie bis zum Ende der makedonischen Herrschaft*, Shaker Verlag, Aachen.

Carney E. D. (2013), *Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity)*, Oxford University Press, Oxford.

CaBor-Pfeiffer S. (2008), "Zur Reflexion Ptolemäischer Geschichte in den ägyptischen Tempeln unter Ptolemaios IX. Philometor II./ Soter II. und Ptolemaios X. Alexander I. (116–80 v. Chr.). Teil 1: Die Bau- und Dekorationstätigkeit", *Journal of Egyptian History*, Vol. 1, pp. 21–77.

Collombert Ph. (2008), "La 'Stèle de Saïs' et l'instauration du culte d'Arsinoé II dans la chôra", *Ancient Society*, Vpl. 38, pp. 83–101.

Criscuolo L. (1995), "L'Epigrafiya Greca a Tebe", in S. Vleeming (ed.), *Hundred-Gated Thebes*, Brill, Leiden, New York and Köln, pp. 21–30.

Degreef J. D. (2009), "The heb sed festival sequence and pBrooklyn 47.218.50", *GM*, Bd. 223, pp. 27–34.

El-Masry Y. et al. (2012), *Das Synodaldekret von Alexandria aus dem Jahre 243 v. Chr.*, Buske, Hamburg.

Galan J. M. (2000), "The Ancient Egyptian Sed-Festival and the Exemption from Corvee", *JNES*, Vol. 4, pp. 255–64.

Gladic D. (2015), *Das Dekret von Memphis (196 v. Chr.). Kommentar X Auswertung*: Diss. Dokt. Phil., der Universität Trier, Trier.

Gohary J. (1992), *Akhenaten's Sed-Festival at Karnak*, Kegan Paul International, London and New York.

Gorre G. (2009), *Les relations du clerge egyptien et des Lagides d'apres les sources privees*, Peeters, Leuven.

Grabowski T. (2010), *Ostatni Triumf Ptolemeuszy. Czwarta Wojna syryjska (221–217 p.n.e.)*, Historia Jagellonica, Kraków.

Grainger J. D. (2010), *The Syrian Wars*, Brill, Leiden and Boston.

Guerrero C. I. C. (2017), "Restos arqueológicos sobre el Heb Sed, en el templo de Karnak durante la XVIII Dinastía", in P. Navarro et

al. (eds), *Antigüedad: actas del I Congreso Internacional de Jóvenes Investigadores del Mundo Antiguo (CIJIMA I)*, Centro de Estudios del Próximo Oriente y la Antigüedad Tardía, Murcia, pp. 43–62.

Hölbl G. (2001), *A History of the Ptolemaic Empire*, translated by T. Saavedra, Routledge, London and New York.

Hornung E. and Staehelin E. (2006), *Neue Studien zum Sedfest*, Schwabe Verlagsgruppe, Basel.

Huss W. (1991), “Die in ptolemäischer Zeit Verfasster Synodal-Dekrete der ägyptischen Priester”, *ZPE.*, Bd. 88, pp. 189–208.

Huss W. (2001), *Ägypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v. Chr.*, C. H. Beck, München.

Kim P. E. (2019), *Engendering Power: Dynastic Women and Visual Culture in the Hellenistic World (Fourth–First Centuries BCE)*, Diss. PhD., University of Pennsylvania, Philadelphia.

Kuzmin Yu. (2017), “New Perspectives on the Date of the Great Festival of Ptolemy II”, *Klio*, Bd. 99, pp. 513–27.

Landes R. (2011), *Heaven on Earth: The Varieties of the Millennial Experience*, Oxford University Press, Oxford and New York.

Lanciers E. (1987), “Die Stele CG 22184: ein Priesterdekret aus der Regierungszeit des Ptolemaios VI. Philometor”, *GM*, Bd. 95, pp. 53–61.

Lanciers E. (2022), “Power, Life, and Death in the House of Ptolemy: The Years 145–143 BC”, *ZPE*, Bd. 221, pp. 174–88.

LeBlanc M. J. (2011), “*In Accordance with the Documents of Ancient Times*”: *The Origins, Development, and Significance of the Ancient Egyptian Sed Festival (Jubilee Festival)*: Diss. PhD., Yale University, New Haven.

Lloyd A. (2002), “The Egyptian elite in the early Ptolemaic period. Some hieroglyphic evidence”, in D. Ogden (ed.), *The Hellenistic World: New Perspectives*, The Classical Press of Wales and Duckworth, London, pp. 117–36.

Ludlow F. M. and Manning J. G. (2016), “Revolts under the Ptolemies: A Paleoclimatological Perspective”, in J. Collins and J. G. Manning (eds), *Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East. In the Crucible of Empire*, Brill, Leiden and Boston, pp. 154–71.

Manning J. G. (2010), *The Last Pharaohs. Egypt under the Ptolemies, 305–30 BC.*, Princeton University Press, Princeton and Oxford.

Martin K. (1975), “Sedfest”, in W. Helck and E. Otto (eds), *Lexikon der Ägyptologie*, Bd. V, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 782–90.

Murnane W. (1981), “The Sed Festival: A Problem in Historical Method”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*, Bd. 37, pp. 369–76.

Naville E. (1892), *The festival-hall of Osorkon II: in the great temple of Bubastis (1897–1889)*, Kegan Paul, Trench, Truebner & Co., Ltd, London.

Nespoulous-Phalippou A. (2015), *Ptolémée Épiphane, Aristonikos et les prêtres d'Égypte. Le Décret de Memphis (182 a.C). Édition commentée des stèles Caire RT 2/3/25/7 et JE 44901*, Cahiers “Égypte Nilotique et Méditerranéenne” (Suppl.), T. 12, Université Paul Valéry – Montpellier III, Montpellier.

Nilsson M. (2012), *The Crown of Arsinoe II. The Creation of an Imagery of Authority*, Oxbow Books, Oxford.

O’Neill S. J. (2011), *The Emperor as Pharaoh: Provincial Dynamics and Visual Representations of Imperial Authority in Roman Egypt, 30 B.C. – A.D. 69*: Diss. PhD, University of Cincinnati, Cincinnati.

Olivier J. and Lorber C. (2013), “Three Gold Coinages of Third-Century Ptolemaic Egypt”, *Revue belge de Numismatique et de Sigillographie*, T. 159, pp. 49–150.

Panov M. (2012), “Die Stele des Pascherenptah”, *Lingua Aegyptiaca*, Bd. 20, pp. 185–208.

Panov M. (2018), *Women in the Inscriptions of the Late Period*, M. Panov, Novosibirsk.

Pfeiffer St. (2004), *Das Dekret von Kanopos (238 v. Chr.): Kommentar und historische Auswertung eines dreisprachigen Synodaldekretes der ägyptischen Priester zu Ehren Ptolemaios’ III. und seiner Familie*, Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete, Beiheft 18, K G Saur, München.

Pfeiffer St. (2008), *Herrscher- und dynastiekulte im Ptolemäerreich: Systematik und Einordnung der Kultformen*, C. H. Beck, München.

Pfeiffer St. (2017), *Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra*, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart.

Pinch G. (2002), *Handbook of Egyptian Mythology*, ABC and Clio, Santa Barbara, Denver and Oxford.

Pousada A. (2021), “La periodicidad del Heb Sed: La magia de los números en el Antiguo Egipto”, *Egiptología*, Vol. 20, pp. 66–77.

Preys R. (2017), “Le cas “Philométor” dans les temples égyptiens”, *BIFAO*, T. 117, pp. 329–56.

Reymond E. A. E. (1981), *From the Records of a Priestly Family from Memphis*, Vol. 1, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Rice E. E. (1983), *The grand procession of Ptolemy Philadelphus*, Oxford University Press, Oxford.

Sambin Ch. and Carlotti J.-F. (1995), “Une porte de fête-sed de Ptolemée II remployée dans le temple de Montou à Médamoud”, *BIFAO*, T. 95, pp. 383–457.

Sambin-Nivet Ch. (2015), “Une Ouabet de Philadelphie à Médamoud. Essai d’interprétation de l’arrière-temple”, *BIFAO*, T. 115, pp. 353–72.

Sambin-Nivet Ch. and Carlotti J.-F. (2015), “Trois autres portes des premiers Ptolémées à Médamoud”, *BIFAO*, T. 115, pp. 373–454.

Schäfer D. (2011), *Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen: historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern*, Peeters, Leuven, Paris and Walpole (MA).

Schwartz J. and Malinine M. (1960), “Pierres d’Égypte”, *Revue Archéologique*, T. 1, pp. 77–90.

Stadler M. (2012), “Die Krönung der Ptolemäer zu Pharaonen”, *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*, Bd. 36, pp. 59–95.

Thiers Ch. (1999), “Ptolémée Philadelphie et les prêtres de Saïs. La stèle Codex Ursinianus, fol. 6 r° + Naples 1034 + Louvre C.123”, *BIFAO*, T. 99, pp. 423–45.

Thiers Ch. (2002), “Deux statues des dieux Philométors à Karnak (Karnak Caracol R177 + Cheikh Labib 94CL1421 et Caire JE 41218)”, *BIFAO*, T. 102, pp. 389–404.

Thissen H.-J. (1966), *Studien zum Raphiadekret*, A. Hain, Meisenheim am Glan.

Thompson D. J. (2012), *Memphis under the Ptolemies*, 2nd Ed., Princeton University Press, Princeton.

Torres R. A. (2022), *El festival sed*, available at: www.academia.edu/76441008/EL_FESTIVAL_SED (accessed 30 June 2022).

Uphill E. (1961), “A joint sed-festival of Thutmosis III and Queen Hatshepsut”, *JNES*, Vol. 20, pp. 248–51.

Uphill E. (1963), “The Sed-Festivals of Akhenaton”, *JNES*, Vol. 22, pp. 123–27.

Uphill E. (1965), “The Egyptian Sed-festival rites”, *JNES*, Vol. 24, pp. 65–83.

van Oppen de Ruiter B. (2007), *The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis*. Diss. PhD, City University of New York, New York.

van Oppen de Ruiter B. (2015), *Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship*, Palgrave Macmillan, New York.

Veïsse A.-E. (2004), *Les “revoltes égyptiennes”. Recherches sur les troubles intérieurs en Egypte du règne de Ptolémée III à la conquête romaine*, Peeters, Leuven, Paris and Dudley (MA).

von Beckerath J. (1999), *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*, 2nd Ed., von Zabern, Mainz am Rhein.

Wagner G. (1971), “Inscriptions grecques du temple de Karnak (I)”, *BIFAO*, T. 70, pp. 1–38.

А. Л. Зелінський

**ПТОЛЕМЕЇ ТА ХЕБ-СЕД: ХАРАКТЕР ЗАСТОСУВАННЯ
РИТУАЛУ САКРАЛЬНОГО ОНОВЛЕННЯ
В ЕЛЛІНІСТИЧНОМУ ЄГИПТІ**

Коріння єгипетського ритуалу хеб-сед сягає як мінімум епохи Раннього царства. Ця урочистість являла собою комплексний багатоскладовий ритуал, покликаний відновити сакральні властивості фараона, необхідні для підтримання світового порядку (Маат). Перша відправа ритуалу хеб-сед зазвичай припадала на тридцять річницю царювання того чи іншого володаря, а потім ця урочистість повторювалася через кожні три (або чотири) роки аж до смерті фараона. Водночас існували випадки дострокового проведення ритуалу хеб-сед. Імовірно, такі випадки були викликані потребою посилення виявів сакральної природи фараона з огляду на необхідність подолання політичних, економічних, соціальних чи екологічних катаклізмів. Проведення ритуалу хеб-сед неухильно практикувалося протягом усієї історії стародавнього Єгипту, починаючи від фараонів I династії і закінчуючи фараонами з македонської за походженням династії Птолемеїв. Незважаючи на іноземне походження, Птолемеї (подібно до фараонів з лівійських династій часів Третього перехідного періоду) досить активно використовували ідеологічний потенціал, пов'язаний зі згаданим вище ритуалом. Передусім варто згадати, що п'ятискладова єгипетська титулатура александрійських володарів, починаючи як мінімум з Птолемея III і закінчуючи

Птоломеем XII (за винятком Птолемея XI), ймовірно, не випадково містила епітет “володар хеб-седів”. До того ж із більшою чи меншою часткою імовірності можна говорити про усвідомлене проведення чи бодай імітацію ритуалу хеб-сед такими александрійськими фараонами, як Птоломей II, III, IV, VIII, IX, XII і, можливо, VI. Водночас за кожним із цих достовірних чи гіпотетичних випадків криються цікаві додаткові обставини. Зокрема, існують декілька варіантів датування надійно верифікованого проведення ритуалу хеб-сед Птоломеем II. У випадках відправи хеб-седу Птолемеями III, IV, VI та XII (якщо вони справді траплялися) йшлося б про дострокове вдавання до відповідного ритуалу, тоді як Птоломей VIII, IX і, можливо, VI та XII за допомогою цього заходу підкріплювали фікцію безперервності свого царювання.

Ключові слова: хеб-сед, фараон, сакральність, Птоломей, ідеологія

Стаття надійшла до редакції 30.06.2022